

JÓZEF BINNEBESEL,
ORCID 0000-0003-2533-6013

DITTA BACZAŁA,
ORCID 0000-0002-2761-2897

PIOTR BŁAJET
ORCID 0000-0001-8101-0494

*Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu*

EUGENIKA - ASPEKTY HISTORYCZNE, BIOLOGICZNE I EDUKACYJNE

ABSTRACT. Binnebesel Józef, Baczała Ditta, Błajet Piotr, *Eugenika – aspekty historyczne, biologiczne i edukacyjne* [Eugenics – Historical, Biological and Educational Aspects]. *Studia Edukacyjne* nr 52, 2019, Poznań 2019, pp. 139-158. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2019.52.10

Eugenics is the selection of desired heritable characteristics in order to improve future generations, typically in reference to humans. The article is about eugenics in historical, biological and educational aspects. The historical aspect is elaborated on and includes early eugenics, eugenics organizations, popular support for eugenics, and anti-eugenics sentiments. Despite the dropping of the term *eugenics*, eugenic ideas remained prevalent in many issues concerning human reproduction and genetic intervention. “New Eugenics” is a fact. “New Eugenics” includes education. Does it really?

Key words: the description, history and modern eugenics, “New Eugenics”, eugenics and education

Eugenika – źródła

Eugenika – *εὐγενής* (eugenēs) znaczy tyle, co szlachetnie urodzony¹. Podstawa etymologiczna pojęcia *eugenika* wywodzi się ze słowa *γένος* (genos) oznaczają

---

¹ BibleHub. (2017). *εὐγενής* (eugenēs). Pobrano 11 lipiec 2017, z <http://biblehub.com/greek/2104.htm>; H.G. Liddell, R. Scott, *εὐγενής*, 1889. Pobrano 12 lipiec 2017, z http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?q=%CE%B5%E1%B

jącego plemię, pochodzenie² i przedrostka *εὖ* znaczącego coś dobrego³. Podobne konotacje pojęciowe mają również w języku greckim pojęcia: *χρηστός* – dobrze urodzony, pochodzący z dobrego rodu, dobry, pożyteczny, korzystny, dobry do czegoś⁴; *αγαθός* – szła w połączeniu ze słowem chetny arystokrata, mężny, odważny, dzielny, przydatny, pożyteczny⁵ *λωῖών* znaczy bardziej pożądanym⁶; *αὐτο-αγαθός* – sam w sobie dobry⁷ oraz *ἀριστὰ-λοχος* – dobrze urodzony⁸.

Pojęcie *eugenika* wprowadził do nauki Francis Galton (1822-1911). Jako pierwszy przedstawił ten termin w kontekście *nature versus nurture*. W swojej książce *English Men of Science: Their Nature and Nurture* (1875) analizował relacje pomiędzy czynnikami genetycznymi a środowiskowymi (wychowaniem, socjalizacją) oraz ich wpływ na posiadanie zdolności i kompetencji intelektualnych, wskazując na swoisty biologiczny determinizm owych kompetencji i zdolności. Na poglądy Galtona silnie wpłynęły analizy jego kuzyna Charleasa Darwina⁹. Istotą pierwotnych jego poglądów eugenicznych była manipulacja selektywna, zmierzająca do ulepszenia poszczególnych cech w obrębie gatunku. W późniejszym okresie podejmował rozważania nad elementami eugeniki pozytywnej, skoncentrowanej na większej reprodukcji wśród osobników o pożądanym cechach genetycznych oraz eugeniki negatywnej, ujętej w kategorii eliminacji reprodukcyjnej osobników o niepożądanych cechach¹⁰.

Analiza samego pojęcia *εὐγενής* użytego przez Galtona w kontekście literatury klasycznej nie pozwala na odniesienia do idei segregacyjnych, lecz jedynie do określenia kwestii swoistych konwenansów społecznych (*Ἀριστοφάνης*, 658; *Ευριπίδης*, 288 n.e., 464 n.e.). Niestety, kategoria segregacyjności nie była obca Grekom starożytnym, co miało między innymi wyraz w rozważaniach Platona o państwie. Wskazywał na możliwość uśmiercania obywateli „jeśli ciała będą mieli liche (...) a których by dusze były złej natury i nieuleczalne tych będą sędziowie skazywać na śmierć” ... *Ουκοῦν και*

D%90%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%AE%CF%82+; B. Mounce, *Εὐγενής*. Pobrano 11 lipiec 2017, z <https://billmounce.com/greek-dictionary/eugenes>.

² Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 1 (A-Δ), Warszawa 1958, s. 460.

³ A.K. Szczepaniak, „Dobry” przedrostek *εὖ*-. *Polsko-greckie studium porównawcze*, *Studia Linguistica*, 2009, XXVIII (3196), s. 43-44.

⁴ Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 4 (Π-Ω), Warszawa 1965, s. 643.

⁵ Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 1 (A-Δ), s. 4-5.

⁶ Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 3 (Λ-Π), Warszawa 1963, s. 59.

⁷ Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 1 (A-Δ), s. 376.

⁸ Tamże, s. 327.

⁹ C. Darwin, *O pochodzeniu człowieka: z rycinami*, przekł. M. Ilecki, Warszawa 1929; N.W. Gillham, *A Life of Sir Francis Galton: From African Exploration to the Birth of Eugenics*, Oxford 2001.

¹⁰ E. Black, *Wojna przeciw słabym: eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów*, przekł. H. Jankowska, Warszawa 2004; A. Richardson, *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century: Rational Reproduction and the New Woman*, Oxford 2003; M. Zaremba, *Higienności: z dziejów eugeniki*, przekł. W. Chudoba, wyd. 2, Wołowiec 2014.

ιατρικὴν οἶαν εἶπομεν, μετὰ τῆς τοιαύτης δικαστικῆς κατὰ πόλιν νομοθετήσεις, αἱ τῶν πολιτῶν σοὶ τοὺς μὲν εὐφρεῖς τὰ σώματα καὶ τὰς ψυχὰς θεραπεύσουσι, τοὺς δὲ μὴ, ὅσοι μὲν κατὰ σῶμα τοιοῦτοι ἀποθνήσκουσιν εἰσὺς οὐρανὸν, τοὺς δὲ κατὰ τὴν ψυχὴν κακοφρεῖς καὶ ἀνιάτους αὐτοὶ ἀποκτενοῦσιν. Τὸ γοῦν ἀρίστον, ἔφη, αὐτοῖς τε τοῖς πάσχουσιν καὶ τῆ πόλει οὕτω πέφανται ... (Πλάτων, 410 n.e.). W przytoczonym fragmencie widać jednak wyraźnie, że Platon nie używał zaproponowanego przez Galtona pojęcia *εὐγενής*. Jak zauważa Tomasz Sahaj,

ideom eugenicznym zawsze towarzyszyły zarówno wielkie nadzieje, jak też i – w mniejszym stopniu – silne obawy. (...) a eugenika społeczna była w praktyce powszechnie stosowana w starożytnej Grecji (np. w Sparcie) i w Rzymie. Jest nierozzerwalnie związana z kulturą europejską, w zasadzie od kiedy tylko ona istnieje. (...) Często przybierała postać małżeństw aranżowanych zdalnie przez rodziców bądź opiekunów prawnych dzieci i młodzieży, jeszcze przed osiągnięciem przez nich dorosłości, jak też wiązała się z licznymi zabiegami polityków i ustawodawców (...) aby poprzez ćwiczenia fizyczne i systemy wychowania fizycznego wytworzyć społeczeństwa złożone z doborowych jednostek (sportowców, żołnierzy). Niejednokrotnie idee eugeniczne przenikały do utopii filozoficznych, by stamtąd promieniować do światłych umysłów¹¹.

Do grona tych filozofów zaliczyć można między innymi cytowanego Platona, Tomasza Morusa (1478-1535), Francisa Bacona (1561-1626), czy Tomasza Campanellę (1568-1639), ale również w kontekście soteriologicznym św. Augustyna (354-430) i św. Tomasza z Akwinu (1225-1274)¹².

Ruchy eugeniczne

Analizy Galtona największe uznanie, na początku promowania eugeniki, znalazły wśród naukowców i elit amerykańskich¹³. Eugenika rozumiana była jako praktyka oparta na analizach naukowych, zmierzająca do poprawy jakości genetycznej wśród populacji ludzkiej. Celem założeń eugenicznych było wyeliminowanie z populacji niepożądanych cech wpływających na funkcjonowanie społeczeństwa¹⁴. Jak zauważa Steven Selden¹⁵, przekonania Galtona wpływają-

¹¹ T. Sahaj, *Eugenika. Glosa na marginesie książki Johna Glada „Przyszła ewolucja człowieka”*. Eugenika w dwudziestym pierwszym wieku – sprawy wcale niemarginalne, Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna, 2013, 2(1), s. 247-248.

¹² P. Roszak, *Soteriologia zasługi i przyjaźni. Święty Tomasz z Akwinu wobec Cur Deus homo św. Anzelm*, Teologia w Polsce, 2014, 8(1), s. 19-36; T. Sahaj, *Eugenika. Glosa na marginesie książki*.

¹³ S. Currell, C. Cogdell, *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, Ohio 2006.

¹⁴ S.F. Galton, *English Men of Science: Their Nature and Nurture*, D. Appleton, 1875.

¹⁵ S. Selden, *Transforming Better Babies into Fitter Families: Archival Resources and the History of the American Eugenics Movement, 1908-1930*, Proceedings of the American Philosophical Society, 2005, 149(2), s. 202.

ce na jego analizy eugeniczne wynikały z założenia, że pozycja społeczna związana jest z *odpowiednim* genotypem. Wśród pierwszych zwolenników eugeniki w USA dominowało przekonanie o konieczności selektywnej hodowli gatunku ludzkiego, która umożliwiłaby eliminowanie niepożądanych cech. Wielu z tego grona uznawało wyższość narodów anglosaskich, nordyckich i germańskich, popierając wymuszoną sterylizację ubogich niepełnoprawnych¹⁶. Kolebką amerykańskiej eugeniki była instytucja „Cold Spring Harbor”¹⁷. W 1904 roku jej dyrektorem został biolog Charles Davenport, który w 1910 roku założył w niej „Eugenics Record Office”¹⁸ – instytut badawczy, który gromadził informacje biologiczne i społeczne o populacji amerykańskiej¹⁹. W rekomendacjach Committee of the Eugenic Section of the American Breeders z 1912 roku można znaleźć 10 zaleceń dla osiągnięcia pożądanych celów eugenicznych, jak na przykład: izolacja osób o niepoprawnym genotypie (chorych, niepełnoprawnych itp.) sterylizacja, dopuszczanie określonych osobników (z prawidłowym genotypem) do prokreacji, poligamia²⁰. W podręczniku *Eugenics, marriage and birth control: (practical eugenics)* Williams J. Robinson sugeruje bezpośrednią eliminację dzieci niepełnosprawnych poprzez humanitarne zastosowanie cyjanku lub chloroformu²¹. W 1927 roku Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych w orzeczeniu Oliver Wendell Holmes Jr. orzekł w sprawie Buck c. Bell o konieczności sterylizacji, by zapobiec tak zwanemu „złemu dziedziczeniu”²². Dominująca rola badaczy z USA wpłynęła na kształt analiz eugenicznych, szczególnie w faszystowskich Niemczech. „Niemcy biją nas na głowę w naszej własnej konkurencji i są znacznie bardziej postępowi od nas”²³.

¹⁶ N. Ordovery, *American Eugenics: Race, Queer Anatomy, and the Science of Nationalism*, Minnesota 2003, s. XII.

¹⁷ N. Isenberg, *White Trash: The 400-Year Untold History of Class in America*, Penguin, 2016; J.A. Witkowski i in., *Life Illuminated: Selected Papers from Cold Spring Harbor*, CSHL Press 2008; J.A. Witkowski, J.R. Inglis, *Davenport's Dream: 21st Century Reflections on Heredity and Eugenics*, CSHL Press 2008.

¹⁸ R.C. Engs, *The Progressive Era's Health Reform Movement: A Historical Dictionary*, Greenwood Publishing Group, 2003, s. 117.

¹⁹ Por. H.H. Goddard, *The Kallikak Family*, BiblioBazaar 2008; M. Grant, *The Passing of the Great Race, The Palingenesis Project*, Wermod and Wermod Publishing Group, 2012 oraz H.H. Laughlin, *Eugenical Sterilization in the United States*, Bibliolife DBA of BiblioBazaar II LLC 2016.

²⁰ B. Wagenen van, *Appendix – Preliminary Report of the Committee of the Eugenic Section of the American Breeders' Association to Study and to Report on the Best Practical Means for Cutting Off the Defective Germ-Plasm in the Human Population*, Problems in Eugenics: Organised by the Eugenics Education Society, 1912, s. 464.

²¹ W.J. Robinson, (William J. (1917)), *Eugenics, marriage and birth control : (practical eugenics)*, New York, The Critic and guide company. Pobrano z <http://archive.org/details/eugenicsmarriage00robiuoft>, s. 74.

²² P.A. Lombardo, *Three Generations, No Imbeciles: Eugenics, the Supreme Court, and Buck V. Bell*, JHU Press, 2008.

²³ J. DeJarnettw, *Delegates Urge Wider Practice of Sterilization*, Richmond (Virginia) Times-Dispatch, 1934.

Specyficzny obraz eugeniki, oparty na kwestiach *sensu stricto* rasowych poza nazistowskim ujęciem w Trzeciej Rzeszy, prezentowała również Japonia, gdzie większość wiodących japońskich genetyków pochodziła z ortodoksyjnych korzeni Mendelian w Niemczech i (w mniejszym stopniu) z USA²⁴. Stała się tu częścią instalacji „nowego porządku naukowego”, podporządkowanego budowaniu imperium²⁵. Prekursorem w tym zakresie był Yamanouchi Shige (1876-1973), który dążył do określenia japońskiej rasy genetycznej²⁶.

W przypadku włoskiego państwa faszystowskiego ruch eugeniczny związany był przede wszystkim z „First International Congress of Eugenics, held in London” w 1912 roku²⁷. We Włoszech Włoski Komitet do Badania Eugeniki (Comitato Italiano per gli studi di Eugenetica) został utworzony w Rzymie w 1913 roku, w rzymskim Towarzystwie Antropologii. Jego członkami byli między innymi Giuseppe Sergi, Sante de Sanctis, Casare Artom, Corrado Gini, Luigi Mangiagalli, jak również Enrico Morselli, Antonio Marro, Raffaele Garofalo, Alfredo Niceforo, Robert Michels²⁸. Pierwszy kongres we Włoszech na temat eugeniki odbył się w 1924 roku w Mediolanie, którego elementem było ustalenie zasad kształcenia eugeniki. Zadanie to powierzono Serafino Patellani²⁹. Szczególną postacią wpływającą na włoską myśl eugeniczną był Vilfredo Pereto³⁰.

Eugenika - edukacja z Nagrodą Nobla w tle

Kluczowymi postaciami eugeniki francuskiej są dwaj laureaci Nagrody Nobla: Alexis Carrel, który w swojej książce *l'Homme, cet inconnu*, opublikowanej w 1935 roku, nawoływał do eliminowania poprzez eutanazję „osobni-

²⁴ S. Otsubo, J.R. Bartholomew, *Eugenics in Japan: some ironies of modernity, 1883-1945*, Science in Context, 1998, 11(3-4), s. 545-565.

²⁵ J. Robertson, *Blood talks: Eugenic modernity and the creation of new Japanese*, History and Anthropology, 2002, 13(3), s. 191-216; <https://doi.org/10.1080/0275720022000025547>, s. 206.

²⁶ S. Otsubo, *Between Two Worlds: Yamanouchi Shigeo and Eugenics in Early Twentieth-Century Japan*, Annals of Science, 2005, 62(2), s. 205-231; <https://doi.org/10.1080/0003379031000091608>.

²⁷ S.F. Galton, *First International eugenics congress*, London, July 24th to July 30th, 1912, University of London, South Kensington; programme and time table, Beverley 1912: Wright & Hoggard, printers. Pobrano z <https://catalog.hathitrust.org/Record/100363526>.

²⁸ F. Cassata, *Building the New Man: Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy*, Central European University Press, 2011; C. Fuschetto, *Fabbricare l'uomo. L'eugenetica tra biologia e ideologia*, Armando Editore, 2004; C. Mantovani, *Rigenerare la società: l'eugenetica in Italia dalle origini ottocentesche agli anni Trenta*, Rubbettino Editore 2004.

²⁹ F. Cassata, *Building the New Man*.

³⁰ Tamże; L.S. Moss, *Social Inequality, Analytical Egalitarianism and the March Towards Eugenic Explanations in the Social Sciences*, Massachusetts 2009; J.C. Wood, M. McLure, *Vilfredo Pareto: Critical Assessments of Leading Economists*, Taylor & Francis 1999.

ków kryminalnych i szkodliwych dla społeczeństw³¹, oraz Charles Richet, założyciel „La Société française d'eugénisme”³², którego był prezesem od 1920 do 1926 roku. W opublikowanej w 1919 roku książce *La sélection humaine* wskazuje na konieczność zachowania czystości i „nie mieszania krwi białych braci z niższymi rasami”³³.

Eugenika niemiecka swoje realne zaistnienie zawdzięcza Adolfowi (Alfredowi) Jostowi, który w swojej książce *Das Rechtauf den Todz* w 1895 roku wskazał między innymi, że państwo by poprawić los swoich obywateli ma prawo do wyeliminowania spośród nich określonych jednostek³⁴.

W 1920 r. psychiatra A. Hoche i prawnik K. Binding opublikowali w Lipsku książkę zatytułowaną *Zezwolenie na niszczenie życia niegodnego*, w której zawarli program zabijania chorych psychicznie. Jak pisze K. Dórner, naziści mogli w znacznym stopniu oprzeć się na istniejących już nastawieniach psychicznych i tendencjach społecznych. Dodali oni jedynie niewyobraźalną dotychczas radykalizację, totalizację i brutalizację, przekształcając istniejące już idee w praktyczne działanie³⁵. Zdaniem eugeników niemieckich, rasy ludzkie, pod względem umysłowym i fizycznym, są nierówne; dlatego dzielono rasy na wyższe i niższe. Cechy rasowe pozostają zdeterminowane genetycznie, a przez to są niezmiennicze. W takiej optyce zagadnienia, uważano, iż krzyżowanie się ras wyższych z niższymi jest czymś szkodliwym³⁶.

Kiedy państwo zaczyna dbać o dobrobyt całej ludności, niweczy tym samym ewolucyjny mechanizm doboru. Biologicznie „niżej stojący”, którzy z pożytkiem dla społeczeństwa zginęliby bez działań opiekuńczych państwa, zamiast tego mnożą się. Ubezpieczenia społeczne, fachowa opieka medyczna, wyższe standardy życia doprowadzają do przyrostu nieprzydatnych społecznie, najpewniej kosztem najlepszych. Medycyna tradycyjna, lecząc cierpiące jednostki, ratuje to, co przyroda już chciała odrzucić. Potępiano lekarzy, dla których najważniejsze było dobro pacjenta, postulowano upaństwowienie zawodów medycznych, by służyły gospodarce narodowej³⁷. Alfred Ploetz nie

³¹ A. Carrel, *L'homme, cet inconnu*, Plon, 1997.

³² W.H. Schneider, *L'eugénisme en France : le tournant des années trente*, Sciences sociales et santé, 1986, 4(3), s. 81-114. <https://doi.org/10.3406/sosan.1986.1041>; P.-A. Taguieff, *L'introduction de l'eugénisme en France : du mot à l'idée*, Mots, 1991, 26(1), s. 23-45; <https://doi.org/10.3406/mots.1991.1592>.

³³ C. Richet, *La sélection humaine*, F. Alcan 1919.

³⁴ C. Bünte, *Die Debatte um „die Vernichtung lebensunwerten Lebens“ in der frühen Weimarer Republik*, Verlag 2006; A. Jost, *Das Recht auf den Tod*, BoD – Books on Demand 2017; H. Schott, R. Tölle, *Geschichte der Psychiatrie: Krankheitslehren, Irrwege, Behandlungsformen*, C.H. Beck, 2006.

³⁵ J. Strojjanowski, *Ewolucjonizm w psychiatrii w XIX w. Medycyna Nowożytna*. Studia nad Historią Medycyny, 1996, 2(2), s. 56.

³⁶ S. Sterkowicz, *Nieludzka medycyna: lekarze w służbie nazizmu*, Warszawa 2007, s. 16-17.

³⁷ A. Ploetz, *Sozialanthropologie: Von Alfred Ploetz*. [Kopftitel]. B.G. Teubner 1923; cytat za: P. Weindling, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1993.

był zwolennikiem czystości rasy, lecz technokratą i inżynierem społecznym. W 1831 roku wyliczono, że każdy chory psychicznie kosztuje dziennie 3-4,5 marki, co w przeliczeniu na koszt roczny generuje sto osiemdziesiąt pięć milionów marek³⁸. Zdaniem Weisa, kosztem setek tysięcy bezdomnych oraz milionów zdrowych bezrobotnych utrzymuje się przytłaczające i wciąż rosnące brzemie niepożytecznych oraz osobników, którzy nie są warci by żyć³⁹. Podstawowe założenia eugeniki nazistowskiej zapożyczone zostały w głównej mierze ze źródeł amerykańskich i szwedzkich. Przykładem tego mogą być prace Harry H. Laughlina, o których Adolf Hitler wypowiadał się niezwykle pochlebnie⁴⁰. W 1933 roku, opierając się na modelu Laughlina, hitlerowcy uchwalili przepis, w którym około 350 tysięcy osób zostało wysterylizowanych jako uciążliwych dla społeczeństwa i rasy⁴¹. Zabiegi przeprowadzano w szpitalach, miażdżąc i podwiązując kobietom jajowody, mężczyznom przerywając nasieniowody. 90% sterylizowanych kobiet miało po zabiegach komplikacje zdrowotne. Sterylizowano też dzieci, co było o wiele bardziej niebezpieczne dla ich zdrowia, niż sterylizacja w wypadku dorosłych. Zabiegi przeprowadzano pod narkozą, a pacjenci często umierali z powodu powikłań. Ofiary zobowiązano do milczenia o swojej tragedii. Praktyczne zastosowanie darwinizmu społecznego było poprzedzone pracami teoretycznymi naukowców amerykańskich. Harry H. Laughlin w 1936 roku (wraz z pięcioma eugenikami z USA) otrzymał na Uniwersytecie w Heidelbergu doktorat honoris causa za wybitne osiągnięcia w nauce o czystości rasy⁴².

Eugenika – eksterminacja

Decyzje o sterylizacji podejmowały „sądy zdrowia dziedzicznego”, na początku zajmując się głównie chorymi, potem stopniowo także mniejszościami etnicznymi i dziećmi z małżeństw mieszanych. Sterylizacji według prawa podlegali chorzy na schizofrenię, epilepsję, depresję maniacką, chorobę św. Wita oraz głusi i ślepi, garbaci, kulawi, „ograniczeni”. W rzeczywistości sterylizacji podlegali wszyscy, których lekarze Trzeciej Rzeszy uznali za zbytecznych. Jako społecznie zbędne określono przede wszystkim osoby

³⁸ S.F. Weiss, *Race hygiene and national efficiency: The eugenics of Wilhelm Schallmayer*, Berkeley 2003.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ A.E. Samaan, *From a Race of Masters to a Master Race: 1948 To 1848*, A.E. Samaan 2013; tenże, *Harry H. Laughlin: American Scientist. American Progressive. Nazi Collaborator*, A.E. Samaan, 2015.

⁴¹ H. Bruinius, *Better for All the World: The Secret History of Forced Sterilization and America's Quest for Racial Purity*, Knopf Doubleday Publishing Group, 2007.

⁴² Archives list, 1936a, 1936b, 1936c, 1936d.

niedorozwinięte umysłowo. Do tej kategorii zaliczono: „osoby aspołeczne”, przestępców, prostytutki, a także ludzi społecznie niezaradnych. Zabiegowi sterylizacji podano do wybuchu II wojny światowej od 375 tysięcy do 400 tysięcy osób, w tym: 200 tysięcy upośledzonych umysłowo, 73 tysiące schizofreników, 57 tysięcy epileptyków, 30 tysięcy alkoholików, prostytutki i inwalidów, jak na przykład robotnika, który podczas wypadku przy pracy stracił nogę. Tysiące przekonanych Niemców brało udział w działalności eliminującej wszelką inność ze społeczeństwa. Byli wśród nich lekarze, prawnicy, naukowcy, pielęgniarki oraz pastory. Donosy urzędnicze wysyłane były przez: kościoły, związki zawodowe, szkoły, sąsiadów i stowarzyszenia⁴³. Przymusowa sterylizacja była jednak tylko wstępem do innych zbrodni. W październiku 1939 roku Hitler zanotował w piśmie, antydatowanym na 1 września, że nieuleczalnie chorzy mogą dostąpić „łaski śmierci”. W Niemczech i na ziemiach okupowanych (w tym w Polsce) rozpoczęło się mordowanie pensjonariuszy zakładów psychiatrycznych, domów opieki i przewlekłe chorych pacjentów w szpitalach.

Narodowi socjaliści metodycznie przygotowali infrastrukturę niezbędną do eksterminacji. Wybudowano komory gazowe, wyprodukowano samochody przystosowane do gazowania, otwarto krematoria. Akcję, którą zajmowało się bardzo wiele organizacji i firm (często zmieniających nazwy) oraz wielu młodych lekarzy członków NSDAP, utajniono pod groźbą śmierci. Ofiary zwożono w tajemnicy i z zaskoczenia, a opiekujących się nimi lekarzy zastraszano. Miejscami, w których po raz pierwszy wybudowano prymitywne komory gazowe i zastosowano zabijanie gazem, były szpitale psychiatryczne na okupowanych terenach polskich w: Owińskach koło Poznania, Świeciu, Kocborowie oraz Forcie VII w Poznaniu (do końca 1939 r. zgładzono tam ok. 4500 osób).

Szacuje się, że w ramach tak zwanej akcji „T4” zginęło w ten sposób ponad 200 tysięcy ludzi. Wszystko to było tylko cieniem uzasadnianego eugeniką programu masowej zagłady całych narodów uznanych przez Niemców za podrzędne i szkodliwe⁴⁴. W kontekście eugenicznym „narodowy socjalizm to ni mniej, ni więcej tylko biologia stosowana”⁴⁵. Znamiennymi datami związanymi z praktyką eugeniczną w hitlerowskich Niemczech są:

- 22 czerwca 1905 roku – kiedy w Berlinie powstaje, założone przez Alfreda Ploetza, „Gesellschaft für Rassenhygiene” (Towarzystwo Higieny Rasowej)⁴⁶;

⁴³ M. Zaremba, *Higienisci: z dziejów eugeniki*.

⁴⁴ P. Kossobudzki, *Eugenika, czyli jak wychodować nadczłowieka*, „Gazeta Wyborcza” 28 listopada 2013. Pobrano z http://wyborcza.pl/piatekextra/1,129155,15041710,Eugenika_czyli_jak_wychodowac_nadczlowieka.html?disableRedirects=true.

⁴⁵ E. Black, *Wojna przeciw słabym*, s. 19.

⁴⁶ M.B. Adams, *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*, Oxford 1990; A. Ploetz, *Sozialanthropologie: Von Alfred Ploetz*; I. Symens, *Mystiek Antisemitisme: Waar Sprookjes en wetenschap elkaar ontmoeten* (1 edition), Create Space Independent Publishing Platform 2015.

- 1921 rok – w którym opublikowano pierwszy podręcznik higieny rasowej zatytułowany *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, autorstwa Fritza Lenza, Erwina Baura, Eugena Fischera⁴⁷;

- 1927 rok – kiedy w Berlinie rozpoczyna działanie „Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik”⁴⁸, którego jednym z priorytetowych prac było badanie wpływu czynników genetycznych na środowisko.

Swoistą przełomową datą był 31 grudnia 1931 roku, kiedy powstaje „Rasse – und Siedlungshauptamt” (RuSHA), który 30 stycznia 1935 roku przejmuje jego nazistowską politykę eugeniczną i rasową⁴⁹. 14 lipca 1933 roku została uchwalona tak zwana ustawa sterylizacyjna o zapobieganiu narodzin potomstwa obciążonego chorobą dziedziczną „Gesetz zur Verhütung Erbkranken Nachwuchses”⁵⁰. Kolejnym krokiem było uchwalenie 15 września 1935 roku tak zwanych Ustaw Norymberskich „Nürnberger Gesetze, Nürnberger Rassengesetze”, w skład których wchodziły między innymi: ustawa o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci, ustawa o obywatelstwie Rzeszy⁵¹. Praktyczne zastosowanie tej ustawy miało miejsce 9/10 listopada 1938 roku w tak zwaną Noc Kryształową⁵² oraz w roku 1939, początku „Aktion T4, E-Aktion” – programu realizowanego do roku 1944, polegającego

⁴⁷ E. Baur, E. Fischer, F. Lenz, *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene von Erwin Bauer, Eugen Fischer [und] Fritz Lenz, München J.F. Lehmann 1921*. Pobrano z <http://archive.org/details/grundrissdermens02bauurooft>; H. Fangerau, I. Müller, *Das Standardwerk der Rassenhygiene von Erwin Baur, Eugen Fischer und Fritz Lenz im Urteil der Psychiatrie und Neurologie 1921-1940, Der Nervenarzt, 2002, 73(11)*, <https://doi.org/10.1007/s00115-002-1421-1>.

⁴⁸ H.-P. Kröner, *Von der Rassenhygiene zur Humangenetik: Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik nach dem Kriege*, Gustav Fischer 1998; H.-W. Schmuhl, *Rassenforschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten vor und nach 1933*, Wallstein Verlag 2003; tenże, *Grenzüberschreitungen: das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik 1927-1945*, Wallstein Verlag 2005; tenże, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*, Springer Science & Business Media, 2008.

⁴⁹ C. Dillon, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford 2016; I. Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut: Das Rasse – und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Wallstein Verlag 2013; H.-W. Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*, Springer Science & Business Media, 2008.

⁵⁰ D. Braner, *Das Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses: Ein Instrument des nationalsozialistischen Maßnahmenstaates?* Verlag 2011; S. Kuhl, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, Oxford 2002.

⁵¹ D.J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Knopf Doubleday Publishing Group 2007; O.D. Kulka, *Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage und Stimmungsberichte*, Deutsche Verlags-Anstalt 1984; P. Tomczyk, *Ustawa o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci: geneza i orzecznictwo*, Przegląd Zachodni, 2013, s. 177-189.

⁵² K. Jonca, „Noc kryształowa”: ze studiów nad nowoczesną techniką pogromu z 9-10 listopada 1938 r. w Trzeciej Rzeszy, Wrocław 1991; B. Meyer, H. Simon, C. Schütz, *Jews in Nazi Berlin: From Kristallnacht to Liberation*, Chicago 2009; A.E. Steinweis, *Kristallnacht 1938*, Harvard 2009.

na „eliminacji życia niewartego życia”⁵³. 20 stycznia 1942 roku odbyła się w Berlinie tak zwana Konferencja w Wannsee, poświęcona kwestii mieszczących (*mischling* – mieszaniec, hybryd człowiek półkrwi)⁵⁴.

Polska eugenika w swojej historii nie notuje czynów określanych mianem ludobójstwa. Próba przeforsowania przez Polskie Towarzystwo Eugeniczne 11 maja 1934 roku projektu Ustawy Eugenicznej z Zakresu Eugenyki Zapobiegawczej nie powiodła się. Projekt został odrzucony przez Najwyższą Izbę Lekarską Departamentu Zdrowia, co uniemożliwiło dalsze jego procedowanie⁵⁵.

Dla eugeniki angielskiej czy amerykańskiej zasadniczym celem była sprawa ras kolorowych, imigracji i potężny rozwój zbrodniczości w wielkich ośrodkach miejskich, dla francuskiej pomnażanie ludności, natomiast głównym i najbardziej aktualnym zadaniem dla ruchu eugenicznego w Polsce było zachowanie niepodległości, obrona granic i optymalna polityka ludnościowa⁵⁶.

Według Leona Wernica, po uzyskaniu bowiem pewności bytu państwowego można rozwijać program selekcji szczegółowej ludności, który pozwoli stworzyć najlepszy materiał ludzki zdolny do umiejętnego kierowania losami państwa. Prezes Polskiego Towarzystwa Eugenicznego pisał, że:

człowiek dorosły jako wytwórca i odbiorca wyrobów narodowych i państwowych jest największym bogactwem kraju. Dlatego należy zadbać o opracowanie metod ograniczających rozmnażanie tej części gatunku ludzkiego, która jest ciężarem dla społeczeństwa, gdyż nie jest zdolna do pracy produkcyjnej⁵⁷. Jednym z zadań nowopowstałego Państwa polskiego ma być świadome hodowanie jednolitego, a zdrowego typu obywatela polskiego⁵⁸.

⁵³ T. Błaszczuk, *Zapoznane ofiary nazistów. Pamięć o zagładzie chorych psychicznie: Tiegenhof (Dziekanka) i Hadamar*, Sensus Historiae, 2016, 25(4)2016; G. Herczyńska, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce: początek hitlerowskiego ludobójstwa*, Postępy Psychiatrii i Neurologii, 2009, s. 25-30; T. Nasierowski, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce: początek ludobójstwa*, Warszawa 2008; O. Timms, *Bio-Medical Ethics – E-Book*, Elsevier Health Sciences, 2016.

⁵⁴ K. Fings, *A 'Wannsee Conference' on the Extermination of the Gypsies? New Research Findings Regarding 15 January 1943 and the Auschwitz Decree†*, Dapim: Studies on the Holocaust, 2013, 27(3), <https://doi.org/10.1080/23256249.2013.852766>; S. Lehrer, *Wannsee House and the Holocaust*, McFarland 2008; P. Monteath, *The Mischling Experience in Oral History*, The Oral History Review, 2008, 35(2), s. 139-158; <https://doi.org/10.1093/ohr/ohm0252008>.

⁵⁵ P. Michalik, *The Attempts to 'Introduce Eugenic Legislation in the Second Polish Republic as Viewed from the Perspective of the Solutions Adopted in the United States of America*, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2011, 4, s. 109-116.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ G. Radomski, *Eugenika i przejawy jej recepcji w polskiej myśli politycznej do 1939 roku*, *Historia i Polityka*, 2010, 4 (11), s. 85-100; <https://doi.org/10.12775/HiP.2010.015>, s. 92.

⁵⁸ J. Boguszewski, *Zadania eugeniczne w Polsce*, *Walka o Zdrowie*, 1918, (6-7), s. 239.

W Polsce istniały dwa pisma propagujące eugenikę „Higiena Psychiczna” oraz „Zagadnienia Rasy”⁵⁹. W gronie głównych luminarzy idei eugenicznych byli między innymi Benedykt Dybowski⁶⁰, Leon Warnicki⁶¹, Zofia Daszyńska-Golińska⁶², Eugenia Wiśniewska⁶³, Henryk Nasbaum⁶⁴, Jan Mydlarski⁶⁵, Tomasz Janiszewski⁶⁶, Julian Szymański⁶⁷, Ludwik Krzywicki⁶⁸, Stanisław Żejmo-Żejmis⁶⁹, Karol Stojanowski⁷⁰, Henryk Żółtkowski⁷¹, Władysław Spasowski⁷². Po wkroczeniu hitlerowców w 1939 roku do Polski, praktycznie żadna ze znaczących postaci polskiej eugeniki nie podjęła kolaboracji z faszystami, a dr Karol Mikulski⁷³ nie mogąc zaakceptować poczynań hitlerowców wobec jego pacjentów, popełnił samobójstwo⁷⁴. Doktora

⁵⁹ M. Gawin, *Rasa i nowoczesność: historia polskiego ruchu eugenicznego (1880-1952)*, Warszawa 2003; T. Rzepa, *Kulisy sporu wokół (Państwowej) Wyższej Szkoły Higieny Psychicznej: Baley kontra Dąbrowski*, Przegląd Psychologiczny, 2010, s. 345-362; M. Turda, *The History of East-Central European Eugenics, 1900-1945: Sources and Commentaries*, Bloomsbury Publishing 2015.

⁶⁰ B. Dybowski, *Kilka uwag dotyczących stanowiska antropologii i jej przyszłej działalności*, Światowit, 1924, 12; M. Gawin, *Rasa i nowoczesność*.

⁶¹ T. Rzepa, *Leon Wernic jako zwolennik i propagator eugeniki*, Postępy Psychiatrii i Neurologii, 2013, 22(1), s. 65-72; M. Turda, *The History of East-Central European Eugenics*.

⁶² M. Musielak, K. Prętki, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu (red.), *Eugenika – aspekty społeczne i etyczne*, t. 5, Poznań 2013.

⁶³ M. Gawin, *Rasa i nowoczesność*.

⁶⁴ H. Nasbaum, *Troska o rasę, Zagadnienia Rasy*, 1918.

⁶⁵ U. Rybicka, *Wystawa: Historia polskiej i europejskiej eugeniki* [serwis PAP], 2008. Pobrano 18 lipiec 2017, z <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,72202,wystawa-historia-polskiej-i-europejskiej-eugeniki.html>.

⁶⁶ A. Grotjahn, T. Janiszewski, *Higiena ludzkiego rozrodu: zarys praktycznej eugeniki*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1930; T. Janiszewski, *Polska idea państwowa a polityka populacyjna*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1933; tenże, *Idea państwowa a zdrowie*, Warszawa 1937a; tenże, *Ideologia stanu lekarskiego*, Warszawa 1937b; tenże, *O potrzebie stworzenia Instytutu i osobnej kasie higieny społecznej ze względu na interes nauki i na obronę Państwa*, Warszawa 1937c.

⁶⁷ M. Musielak, *Polska międzywojenna myśl polityczna i społeczna wobec rasizmu i higieny rasowej Trzeciej Rzeszy*, Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi, 2009, s. 257-272.

⁶⁸ L. Krzywicki, *Prace antropologiczne: ludy, rasy fizyczne, rasy psychiczne*, Warszawa 1969; M. Zaremba, *Higieniści: z dziejów eugeniki*.

⁶⁹ S. Żejmo-Żejmis, *O rasie, rasach i rasizmie*, Warszawa 1936a; tenże, *Współczesność a antropologia i eugenika*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1936b.

⁷⁰ K. Stojanowski, *Rasowe podstawy eugeniki*, Poznań 1927.

⁷¹ H. Żółtkowski, *Obezplodnienie w świetle nauk społecznych*, Higiena Psychiczna, 1935; tenże, *Wyjątkowienie w ramach eugeniki*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1937; tenże, *Eugenika a wychowanie*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1938.

⁷² W. Spasowski, *Wyzwolenie człowieka: w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości*, Warszawa 1933.

⁷³ K. Mikulski, E. Stotyhwowa, *Znaczenie badań nad bliźniętami dla nauki o dziedziczeniu i eugeniki*, Warszawa 1937.

⁷⁴ B. Konarska-Pabiniak, *Dzieje gostyńskińskiej psychiatrii – w 70. rocznicę narodzin*, Notatki Płockie: Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego, 2004, s. 37-44; A. Kulikowska, *Oku-*

Kazimierza Stołyhwo⁷⁵ w 1939 roku osadzono w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen⁷⁶.

Dopiero w latach okupacji niemieckiej polscy naukowcy zorientowali się, czemu służy niemiecka nauka. Hirszfeld w swoich wspomnieniach z 1943 roku pisał wprost: *Oskarżam niemiecką naukę!* Ruchy eugeniczne powstawały wszędzie, eksterminacyjny charakter miała wyłącznie eugenika nazistowska. Jej ofiarami padło dziesiątki tysięcy ludzi w okupowanej Polsce, chorych psychicznie, ociemniałych i głuchych dzieci, pensjonariuszy domów starców, domów opieki społecznej. Według nazistowskiej eugeniki pomordowani polscy obywatele byli *bytami stanowiącymi balast*⁷⁷.

Historycy i współcześni badacze wskazują, że eugenika, w szczególności w kontekście osiągnięć genetycznych, stanowi pseudonaukę i jako taka nie może rozwijać się i kształtować obrazu współczesnej nauki.

Takie polityczne nastawienie do eugeniki nie zmienia faktu, że proces spontanicznej selekcji genetycznej odbywa się nieustannie, a manipulacje genetyczne dokonywane przez człowieka, których celem jest poprawa funkcji organizmu, są zjawiskiem występującym coraz częściej. Nauka stwierdza również, że możliwe są modyfikacje działania genów warunkowane czynnikami środowiskowymi i przekazywania tych zmian potomstwu.

Ewolucja w toku⁷⁸

Ewolucja człowieka nie zatrzymała się, a nawet według niektórych badaczy, około 100 razy przyspieszyła w ciągu ostatnich 10 tysięcy lat w przyrównaniu do okresów poprzedzających. Przyspieszenie to ma związek z rozmaitością środowisk zamieszkania (częste migracje), zmianami w warunkach życia na skutek rozwoju rolnictwa i miast⁷⁹.

Od mniej więcej 50 tysięcy lat na dobór naturalny w coraz większym stopniu wpływały ekonomia i polityka. Nie siła i zwinność (zdolność unikania drapieżników), a władza i pieniądze stały się afrodyzjakiem. Samych

---

pacyjne wspomnienia ze Szpitala Psychiatrycznego w Gostyninie, Przegląd Lekarski, 1977, 34(1), s. 212-213.

⁷⁵ K. Stołyhwo, *La raza nordica y su importancia politica a la luz la antropologia*, Lisboa 1933; tenże, *Das Problem der nordischen Rasse in Wissenschaft und Politik*, Berlin 1940.

⁷⁶ K. Kaczanowski, M. Guratowska, *Kazimierz Stołyhwo (1880-1966) – w 40. rocznicę śmierci*, Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 2006, s. 46-53.

⁷⁷ M. Rębała, *Manowce eugeniki – rozmowa z Magdaleną Gawin*, „Newsweek”, 2012. Pobrano z <http://www.newsweek.pl/polska/manowce-eugeniki,96024,1,1.html>.

⁷⁸ W tej części wykorzystano fragmenty publikacji: P. Błajet, *Miłość. Rozwój. Wychowanie*, Toruń 2010.

⁷⁹ P.D. Ward, *Co się stanie z Homo sapiens? Świat Nauki*, 2009, 2, s. 56-61.

bezpośrednich potomków Dżyngis-chana żyje dziś 16 milionów. Wśród Szkotów pół miliona stanowią potomkowie żyjącego w XII wieku Somerledda, protoplasty klanu McDonaldów (tego od *fast foodów*). Taki dobór przypuszczalnie promował inteligencję, która sprzyjała zdobywaniu władzy i bogactwa. Jest to teza jednak trudna do udowodnienia, bo inteligencja nie jest cechą ilościową (jak cechy anatomiczne, biomechaniczne) i nie dziedziczy się jej w sposób prosty. U Żydów aszkenazyjskich w USA występuje znacząca nadreprezentacja osób z wysokim IQ – przypuszczalnie jest to związane z ich nietypową historią: izolacją, prześladowaniami i specjalizacją w dostępnych dla nich bardziej intelektualnych zajęciach, takich jak handel i bankowość. Zdobyta potęga finansowa przekładała się na wysoką dzietność. Jednak zależności te coraz bardziej tracą na znaczeniu. Zanika związek między sukcesem jednostki a liczbą pozostawionego przez nią potomstwa. Zależność ta została przerwana przez rewolucje: kulturową, która ograniczyła wpływ środowiska naturalnego; medyczną, która ograniczyła wpływ niektórych chorób i urazów oraz seksualną, która rozerwała związek między erotyką a płodnością. Naczelny imperatyw ewolucji – spłodzić jak najwięcej dzieci – uległ zmianie. Teraz płodzi się tyle dzieci, ile się chce, a każdemu z nich, nawet z niepełnosprawnością ma się zapewnić jak najlepszą opiekę, aby dożyło wieku dojrzałego⁸⁰.

Jednakże, nie można wykluczyć działania przeciwnej tendencji: hipotetycznie rzecz ujmując, obecnie najwięcej potomstwa mają najbiedniejsi, którzy nie są w stanie zapewnić potomstwu należytej opieki. Ponadto, studenci mają później potomstwo niż osoby o niskim wykształceniu, potomstwo osób wykształconych jest też mniej liczne niż niewykształconych. Zauważany wzrost liczby przypadków zespołu Tourette'a oraz ADHD może być efektem tego, że kobiety obciążone tymi schorzeniami kończą edukację na niższym etapie, w związku z czym rodzą wcześniej i więcej dzieci⁸¹. Coraz większą rolę zdaje się odgrywać dobór nienaturalny – jeśli hipoteza ta okazałaby się trafna, to ewolucja człowieka może zmierzać w kierunku degradacji, a to z kolei może skutkować narastaniem problemów edukacyjnych.

Mechanizmy zmienności genetycznej sprawiają, że rodzące się jednostki wykazują zróżnicowanie fenotypowe. U jednych występują skłonności (talenty) do określonych zachowań, u innych nie. Talent – właściwość warunkowana genetycznie – stanowi niezbędny czynnik wysokich osiągnięć w sporcie, działalności artystycznej, nauce, rzemiośle. Można założyć, że każdy może nauczyć się jeździć na nartach, ale nie każdy może być medalistą olimpijskim. Każdy, przypuszczalnie, może nauczyć się grać na forte-

⁸⁰ M. Ryszkiewicz, *Człowiek coraz bardziej rozumny*, „Newsweek”, 2007, s. 51-52.

⁸¹ P.D. Ward, *Co się stanie z Homo sapiens?*

pianie, ale nie każdy będzie uznany przez ekspertów za artystę. Być może dyplom uniwersytecki jest osiągalny dla prawie każdego, ale nie każdy może stać się profesorem. Wszystko to pokazuje, że eugenika pozytywna jest faktem. Ale też ktoś, kto nie ma talentu (odpowiednich genów) nigdy nie będzie miał szans wspiąć się na wyżyny klasyfikacji, czyli eugenika negatywna też jest powszechnie występującym zjawiskiem. Różne elitarne systemy funkcjonujące w społeczeństwach (nauka, sport, sztuka) promują pewne genotypy i wykluczają inne.

Oddziaływania środowiskowe a zmiana genotypu

Moshe Szyf, pionier w dziedzinie epigenetyki (nauki zajmującej się badaniem zmian ekspresji genów, które nie są związane ze zmianami w sekwencji nukleotydów w DNA) dowodzi, że biochemiczne sygnały przekazywane potomstwu przez matkę, niosące informacje o środowisku, mogą zmieniać ekspresję genów. Zdaniem badacza DNA, nie jest niezmiennym scenariuszem życia jednostki, ale to raczej „dynamiczny, interaktywny film, w który stale wpisywane są doświadczenia”⁸². Co bardzo istotne, ekspresja genów modyfikowana przez czynniki środowiskowe, a więc i przez oddziaływania edukacyjne, podlega dziedziczeniu⁸³.

Interwencje genetyczne

Zasada warunkowania zmienności fenotypowej przez zmienność genetyczną wykorzystywana jest w interwencjach w medycynie i w ...sporcie. W medycynie prowadzi się działania, których celem jest usunięcie dysfunkcji. Terapie genetyczne stosuje się, na przykład, w niedokrwistości (modyfikacja genu dla erytropoetyny), dystrofii mięśniowej (modyfikacja genu insulinopodobnego czynnika wzrostu-1), schorzeniach naczyń obwodowych (modyfikacja genu czynnika wzrostu śródbłonna naczyniowego)⁸⁴.

Modyfikacje tych samych genów mogą przyczynić się do poprawy osiągnięć sportowych. O ile nie kwestionuje się modyfikacji w zakresie genów

---

⁸² M. Szyf, *Jak doświadczenia wczesnego dzieciństwa zostają zapisane w DNA*, 2011. Pobrano 18 listopad 2018 z https://www.ted.com/talks/moshe_szyf_how_early_life_experience_is_written_into_dna?language=pl.

⁸³ D. Smith, *Epigenetics*, [w:] *Encyclopedia of Clinical Neuropsychology*, red. W.J. Kreutzer, J. DeLuca, B. Caplan, Cham 2017; https://doi.org/10.1007/978-3-319-56782-2_9029-1.

⁸⁴ M. Unal, D.U. Ozer, *Gene doping in sports*, *Sports Medicine* (Auckland, N.Z.), 2004, 34(6), s. 357-362; <https://doi.org/10.2165/00007256-200434060-00002>.

i ekspresji dla celów leczniczych, to takie w sporcie są już traktowane jako niedozwolony doping. W roku 2003 WADA (World Anti-Doping Agency – Światowa Organizacja Antydopingowa) dopingiem genetycznym określiła „nieterapeutyczne korzystanie z komórek, genów, elementów genetycznych lub modulacji ekspresji genów w celu zwiększania zdolności wysiłkowej”⁸⁵. Należy jednak stwierdzić, że możliwości wykrywania dopingu genetycznego są obecnie ograniczone.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 1 (A-Δ), Warszawa 1958.
- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 3 (Λ-Π), Warszawa 1963.
- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 4 (Π-Ω), Warszawa 1965.
- Adams M.B., *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*, Oxford 1990.
- Archives list. (1936a). Eugenic Archives: Newspaper clipping about H. Laughlin's honorary degree from the University of Heidelberg. Pobrano 20 lipiec 2017, z <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/static/images/1229.html>
- Archives list. (1936b, maj 16). Eugenic Archives: German letter from Heidelberg about H. Laughlin's honorary degree. Pobrano 20 lipiec 2017, z <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/static/images/1222.html>
- Archives list. (1936c, maj 28). Eugenic Archives: H. Laughlin letter to C. Schneider acknowledging honorary degree from the University of Heidelberg. Pobrano 20 lipiec 2017, z <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/static/images/1221.html>
- Archives list. (1936d, maj 31). Eugenic Archives: Invitation to Harry Laughlin to attend the 550th Jubilee of University of Heidelberg (at which he was conferred an honorary degree). Pobrano 20 lipiec 2017, z <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/static/images/1223.html>
- Baur E., Fischer E., Lenz F., *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene von Erwin Bauer, Eugen Fischer [und] Fritz Lenz*, München J.F. Lehmann 1921. Pobrano z <http://archive.org/details/grundrissdermens02bauruoft>
- BibleHub. (2017). εὐγενής (eugenes). Pobrano 11 lipiec 2017, z <http://biblehub.com/greek/2104.htm>
- Black E., *Wojna przeciw słabym: eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów*, przekł. H. Jankowska, Warszawa 2004.
- Błajet P., *Mitość. Rozwój. Wychowanie*, Toruń 2010.
- Błaszczyk T., *Zapoznane ofiary nazistów. Pamięć o zagładzie chorych psychicznie: Tiegenhof (Dziekanka) i Hadamar*, Sensus Historiae, 2016, 25(4).
- Boguszewski J., *Zadania eugeniczne w Polsce*, Walka o Zdrowie, 1918, (6-7).
- Braner D., *Das Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses: Ein Instrument des nationalsozialistischen Maßnahmenstaates?* Verlag 2011.
- Bruinius H., *Better for All the World: The Secret History of Forced Sterilization and America's Quest for Racial Purity*, Knopf Doubleday Publishing Group, 2007.

⁸⁵ G. Wróbel, *Doping genetyczny*, Akademia Wychowania Fizycznego, Katowice. Pobrano 18 listopada 2018 z http://www.gregfit.pl/doping_gen.pdf.

- Bünte C., *Die Debatte um „die Vernichtung lebensunwerten Lebens“ in der frühen Weimarer Republik*, Verlag 2006.
- Carrel A., *L'homme, cet inconnu*, Plon, 1997.
- Cassata F., *Building the New Man: Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy*, Central European University Press, 2011.
- Currell S., Cogdell C., *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, Ohio 2006.
- Darwin C., *O pochodzeniu człowieka: z rycinami*, przekł. M. Ilecki, Warszawa 1929.
- DeJarnett J., *Delegates Urge Wider Practice of Sterilization*, Richmond (Virginia) Times-Dispatch, 1934.
- Dillon C., *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford 2016.
- Dybowski B., *Kilka uwag dotyczących stanowiska antropologii i jej przyszłej działalności*, Światowit, 1924, 12.
- Engs R.C., *The Progressive Era's Health Reform Movement: A Historical Dictionary*, Greenwood Publishing Group, 2003.
- Fangerau H., Müller I., *Das Standardwerk der Rassenhygiene von Erwin Baur, Eugen Fischer und Fritz Lenz im Urteil der Psychiatrie und Neurologie 1921-1940*, Der Nervenarzt, 2002, 73(11), <https://doi.org/10.1007/s00115-002-1421-1>
- Fings K., *A 'Wannsee Conference' on the Extermination of the Gypsies? New Research Findings Regarding 15 January 1943 and the Auschwitz Decree*, Dapim: Studies on the Holocaust, 2013, 27(3), <https://doi.org/10.1080/23256249.2013.852766>
- Fuschetto C., *Fabbricare l'uomo. L'eugenetica tra biologia e ideologia*, Armando Editore, 2004.
- Galton S.F., *English Men of Science: Their Nature and Nurture*, D. Appleton, 1875.
- Galton S.F., *First International eugenics congress, London, July 24th to July 30th, 1912, University of London, South Kensington; programme and time table*, Beverley 1912: Wright & Hoggard, printers. Pobrano z <https://catalog.hathitrust.org/Record/100363526>
- Gawin M., *Rasa i nowoczesność: historia polskiego ruchu eugenicznego (1880-1952)*, Warszawa 2003.
- Gillham N.W., *A Life of Sir Francis Galton: From African Exploration to the Birth of Eugenics*, Oxford 2001.
- Goddard H.H., *The Kallikak Family*, BiblioBazaar 2008.
- Goldhagen D.J., *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Knopf Doubleday Publishing Group 2007.
- Grant M., *The Passing of the Great Race*, The Palingenesis Project, Wermod and Wermod Publishing Group, 2012.
- Grotjahn A., Janiszewski T., *Higjena ludzkiego rozrodu: zarys praktycznej eugeniki*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1930.
- Heinemann I., *Rasse, Siedlung, deutsches Blut: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Wallstein Verlag 2013.
- Herczyńska G., *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce: początek hitlerowskiego ludobójstwa*, Postępy Psychiatrii i Neurologii, 2009.
- Isenberg N., *White Trash: The 400-Year Untold History of Class in America*, Penguin, 2016.
- Janiszewski T., *Polska idea państwowa a polityka populacyjna*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1933.
- Janiszewski T., *Idea państwowa a zdrowie*, Warszawa 1937a.
- Janiszewski T., *Ideologia stanu lekarskiego*, Warszawa 1937b.
- Janiszewski T., *O potrzebie stworzenia Instytutu i osobnej kasie higieny społecznej ze względu na interes nauki i na obronę Państwa*, Warszawa 1937c.

- Jonca K., „Noc kryształowa”: ze studiów nad nowoczesną techniką pogromu z 9-10 listopada 1938 r. w Trzeciej Rzeszy, Wrocław 1991.
- Jost A., *Das Recht auf den Tod*, BoD – Books on Demand 2017.
- Kaczanowski K., Guratowska M., Kazimierz Stołyhwo (1880-1966) – w 40. rocznicę śmierci, Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 2006.
- Konarska-Pabiniak B., *Dzieje gostynińskiej psychiatrii – w 70. rocznicę narodzin*, Notatki Płockie : Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego, 2004.
- Kossobudzki P., *Eugenika, czyli jak wyhodować nadczłowieka*, „Gazeta Wyborcza” 28 listopad 2013. Pobrano z http://wyborcza.pl/piatekekstra/1,129155,15041710,Eugenika_czyli_jak_wyhodowac_nadczlowieka.html?disableRedirects=true
- Kröner H.-P., *Von der Rassenhygiene zur Humangenetik.: Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik nach dem Kriege*, Gustav Fischer 1998.
- Krzywicki L., *Prace antropologiczne: ludy, rasy fizyczne, rasy psychiczne*, Warszawa 1969.
- Kuhl S., *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, Oxford 2002.
- Kulikowska A., *Okupacyjne wspomnienia ze Szpitala Psychiatrycznego w Gostyninie*, Przegląd Lekarski, 1977, 34(1).
- Kulka O.D., *Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage und Stimmungsberichte*, Deutsche Verlags-Anstalt 1984.
- Laughlin H.H., *Eugenical Sterilization in the United States*, Bibliolife DBA of Biblio Bazaar II LLC 2016.
- Lehrer S., *Wannsee House and the Holocaust*, McFarland 2008.
- Liddell H.G., Scott R., εὐγενής, 1889. Pobrano 12 lipiec 2017, z http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?lq=%CE%B5%E1%BD%90%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%AE%CF%82+
- Lombardo P.A., *Three Generations, No Imbeciles: Eugenics, the Supreme Court, and Buck V. Bell*, JHU Press, 2008.
- Mantovani C., *Rigenerare la società: l'eugenetica in Italia dalle origini ottocentesche agli anni Trenta*, Rubbettino Editore 2004.
- Meyer B., Simon H., Schütz C., *Jews in Nazi Berlin: From Kristallnacht to Liberation*, Chicago 2009.
- Michalik P., *The Attempts to 'Introduce Eugenic Legislation in the Second Polish Republic as Viewed from the Perspective of the Solutions Adopted in the united States of America*, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2011, 4.
- Mikulski K., Stołyhwo E., *Znaczenie badań nad bliźniętami dla nauki o dziedziczeniu i eugeniki*, Warszawa 1937.
- Monteath P., *The Mischling Experience in Oral History*, *The Oral History Review*, 2008, 35(2), s. 139-158; <https://doi.org/10.1093/ohr/ohn025>
- Moss L.S., *Social Inequality, Analytical Egalitarianism and the March Towards Eugenic Explanations in the Social Sciences*, Massachusetts 2009.
- Mounce B., εὐγενής. Pobrano 11 lipiec 2017, z <https://billmounce.com/greek-dictionary/eugenes>
- Musiela M., *Polska międzywojenna myśl polityczna i społeczna wobec rasizmu i higieny rasowej Trzeciej Rzeszy*, *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 2009.
- Musiela M., Prętki K., Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu (red.), *Eugenika – aspekty społeczne i etyczne*, t. 5, Poznań 2013.
- Nasierowski T., *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce: początek ludobójstwa*, Warszawa 2008.

- Nusbaum H., *Troska o rasę, Zagadnienia Rasy*, 1918.
- Ordovery N., *American Eugenics: Race, Queer Anatomy, and the Science of Nationalism*, Minnesota 2003.
- Otsubo S., *Between Two Worlds: Yamanouchi Shigeo and Eugenics in Early Twentieth-Century Japan*, *Annals of Science*, 2005, 62(2), s. 205-231; <https://doi.org/10.1080/0003379031000091608>
- Otsubo S., Bartholomew J.R., *Eugenics in Japan: some ironies of modernity, 1883-1945*, *Science in Context*, 1998, 11(3-4).
- Ploetz A., *Sozialanthropologie: Von Alfred Ploetz*. [Kopftitel]. B.G. Teubner 1923.
- Radomski G., *Eugenika i przejawy jej recepcji w polskiej myśli politycznej do 1939 roku*, *Historia i Polityka*, 2010, 4 (11), s. 85-100; <https://doi.org/10.12775/HiP.2010.015>
- Rębała M., *Manowce eugeniki – rozmowa z Magdaleną Gawin*, „Newsweek”, 2012. Pobrano z <http://www.newsweek.pl/polska/manowce-eugeniki,96024,1,1.html>
- Richardson A., *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century: Rational Reproduction and the New Woman*, Oxford 2003.
- Richet C., *La sélection humaine*, F. Alcan 1919.
- Robertson J., *Blood talks: Eugenic modernity and the creation of new Japanese*, *History and Anthropology*, 2002, 13(3), s. 191-216; <https://doi.org/10.1080/0275720022000025547>
- Robinson W.J. (William J. (1917)), *Eugenics, marriage and birth control : (practical eugenics)*, New York, The Critic and guide company. Pobrano z <http://archive.org/details/eugenicsmarriage00robuioft>
- Roszak P., *Soteriologia zasługi i przyjaźni. Święty Tomasz z Akwinu wobec Cur Deus homo św. Anzelm*, *Teologia w Polsce*, 2014, 8(1).
- Rybicka U., *Wystawa: Historia polskiej i europejskiej eugeniki* [serwis PAP], 2008. Pobrano 18 lipiec 2017, z <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosc/news,72202,wystawa-historia-polskiej-i-europejskiej-eugeniki.html>
- Ryszkiewicz M., *Człowiek coraz bardziej rozumny*, „Newsweek”, 2007.
- Rzepa T., *Kulisy sporu wokół (Państwowej) Wyższej Szkoły Higieny Psychiczej: Baley kontra Dąbrowski* [The inside story of the dispute concerning the Higher School of Mental Hygiene. Baley versus Dąbrowski], *Przegląd Psychologiczny*, 2010.
- Rzepa T., *Leon Wernic jako zwolennik i propagator eugeniki*, *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, 2013, 22(1).
- Sahaj T., *Eugenika. Glosa na marginesie książki Johna Glada „Przyszła ewolucja człowieka”. Eugenika w dwudziestym pierwszym wieku – sprawy wcale niemarginalne*, *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*, 2013, 2(1).
- Samaan A.E., *From a Race of Masters to a Master Race: 1948 To 1848*, A.E. Samaan 2013.
- Samaan A.E., *Harry H. Laughlin: American Scientist. American Progressive. Nazi Collaborator*, A.E. Samaan, 2015.
- Schmuhl H.-W., *Rassenforschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten vor und nach 1933*, Wallstein Verlag 2003.
- Schmuhl H.-W., *Grenzüberschreitungen: das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik 1927-1945*, Wallstein Verlag 2005.
- Schmuhl H.-W., *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*, Springer Science & Business Media, 2008.
- Schneider W.H., *L'eugénisme en France : le tournant des années trente*, *Sciences sociales et santé*, 1986, 4(3), s. 81-114. <https://doi.org/10.3406/sosan.1986.1041>
- Schott H., Tölle R., *Geschichte der Psychiatrie: Krankheitslehren, Irrwege, Behandlungsformen*, C.H. Beck, 2006.

- Selden S., *Transforming Better Babies into Fitter Families: Archival Resources and the History of the American Eugenics Movement, 1908-1930*, Proceedings of the American Philosophical Society, 2005, 149(2).
- Smith D., *Epigenetics*, [w:] *Encyclopedia of Clinical Neuropsychology*, red. W.J. Kreutzer, J. DeLuca, B. Caplan, Cham 2017; https://doi.org/10.1007/978-3-319-56782-2_9029-1
- Spasowski W., *Wyzwolenie człowieka: w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości*. Warszawa 1933.
- Steinweis A.E., *Kristallnacht 1938*, Harvard 2009.
- Sterkowicz S., *Nieludzka medycyna: lekarze w służbie nazizmu*, Warszawa 2007.
- Stojanowski K., *Rasowe podstawy eugeniki*, Poznań 1927.
- Stołyhwo K., *La raza nordica y su importancia politica a la luz la antropologia*, Lisboa 1933.
- Stołyhwo K., *Das Problem der nordischen Rasse in Wissenschaft und Politik* [Zagadnienie rasy nordycznej w nauce i polityce], Berlin 1940.
- Strojanowski J., *Ewolucjonizm w psychiatrii w XIX w. Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny*, 1996, 2(2).
- Symens I., *Mystiek Antisemitisme: Waar Sprookjes en wetenschap elkaar ontmoeten* (1 edition), Create Space Independent Publishing Platform 2015.
- Szczepaniak A.K., „Dobry” przedrostek *ev-*. *Polsko-greckie studium porównawcze*, *Studia Linguistica*, 2009, XXVIII (3196), s. 43-56.
- Szyf M., *Jak doświadczenia wczesnego dzieciństwa zostają zapisane w DNA*, 2011. Pobrano 18 listopad 2018 z https://www.ted.com/talks/moshe_szyf_how_early_life_experience_is_written_into_dna?language=pl
- Taguieff P.-A., *L'introduction de l'eugénisme en France : du mot à l'idée*, *Mots*, 1991, 26(1), s. 23-45; <https://doi.org/10.3406/mots.1991.1592>
- Timms O., *Bio-Medical Ethics – E-Book*, Elsevier Health Sciences, 2016.
- Tomczyk P., *Ustawa o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci: geneza i orzecznictwo*, Przegąd Zachodni, 2013.
- Turda M., *The History of East-Central European Eugenics, 1900-1945: Sources and Commentaries*, Bloomsbury Publishing 2015.
- Unal M., Ozer D.U., *Gene doping in sports*, *Sports Medicine* (Auckland, N.Z.), 2004, 34(6), s. 357-362; <https://doi.org/10.2165/00007256-200434060-00002>
- Wagenen van B., *Appendix – Preliminary Report of the Committee of the Eugenic Section of the American Breeders' Association to Study and to Report on the Best Practical Means for Cutting Off the Defective Germ-Plasm in the Human Population*, *Problems in Eugenics: Organised by the Eugenics Education Society*, 1912.
- Ward P.D., *Co się stanie z Homo sapiens? Świat Nauki*, 2009, 2.
- Weindling P., *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1993.
- Weiss S.F., *Race hygiene and national efficiency: The eugenics of Wilhelm Schallmayer*, Berkeley 2003.
- Witkowski J.A., Gann A., Sambrook J., Laboratory C.S.H., *Life Illuminated: Selected Papers from Cold Spring Harbor*, CSHL Press 2008.
- Witkowski J.A., Inglis J.R., *Davenport's Dream: 21st Century Reflections on Heredity and Eugenics*. CSHL Press 2008.
- Wood J.C., McLure M., *Vilfredo Pareto: Critical Assessments of Leading Economists*, Taylor & Francis 1999.
- Wróbel G., *Doping genetyczny*, Akademia Wychowania Fizycznego, Katowice. Pobrano 18 listopada 2018 z http://www.gregfit.pl/doping_gen.pdf.

- Zaremba M., *Higieniści: z dziejów eugeniki*, przekł. W. Chudoba, wyd. 2, Wołowiec 2014.
- Żejmo-Żejmis S., *O rasie, rasach i rasizmie*, Warszawa 1936a.
- Żejmo-Żejmis S., *Współczesność a antropologia i eugenika*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1936b.
- Żółtowski H., *Obezplodnienie w świetle nauk społecznych*, Higiena Psychiczna, 1935.
- Żółtowski H., *Wyjątkowienie w ramach eugeniki*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1937.
- Żółtowski H., *Eugenika a wychowanie*, Polskie Towarzystwo Eugeniczne, Warszawa 1938.
- Αριστοφάνης. (658). *Λυσιστράτη*.
- Ευριπίδης. (288 n.e.). *Ηρακλείδα*.
- Ευριπίδης. (464 n.e.). *Ηρακλείδα*.
- Πλάτων. (410 n.e.). *Πολιτεία*.